

Γιατί ένα τέτοιο Συμπόσιο WHY SUCH A SYMPOSIUM olympias.uoi.gr/32635 & [doi:heal.uoi.12442](https://doi.org/10.12442/heal.uoi.12442)
Ο δρόμος ως το Συμπόσιο TOWARDS THE SYMPOSIUM olympias.uoi.gr/32632 & [doi:heal.uoi.12439](https://doi.org/10.12439/heal.uoi.12439)
Πρόγραμμα PROGPAAM olympias.uoi.gr/32633 & [doi:heal.uoi.12440](https://doi.org/10.12440/heal.uoi.12440)
Ομιλίες (121 βίντεο) ORAL PRESENTATIONS (121 videos) <https://www.youtube.com/@1-706/videos>
ΠΡΑΚΤΙΚΑ PROCEEDINGS olympias.uoi.gr/32634 & [doi:heal.uoi.12441](https://doi.org/10.12441/heal.uoi.12441)
Απολογισμός: Ήμουν κι εγώ εκεί! REPORT: I WAS THERE! olympias.uoi.gr/33342 & [doi:heal.uoi.13058](https://doi.org/10.13058/heal.uoi.13058)
Παρόν άρθρο THIS PAPER olympias.uoi.gr/33217 & [doi:heal.uoi.12972](https://doi.org/10.12972/heal.uoi.12972). EN Summary follows

Αποδεκτός και οικείος τότε, ταμπού και απαγορευμένος τώρα: Από τη μεταθανάτια φωτογράφιση στη βικτωριανή εποχή στην απόκρυψη του θανάτου στις σύγχρονες δυτικές κοινωνίες¹

Μαρία Γ. Τσακίρη²

Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Περίληψη

Η κυρίαρχη κοινωνιολογική και ιστοριογραφική θέση υποστηρίζει ότι ο θάνατος, ενώ ήταν οικείος και κοινωνικά αποδεκτός κατά το παρελθόν, αποτελεί πλέον ζήτημα ταμπού και απαγόρευσης στις σύγχρονες δυτικές κοινωνίες. Στην παρούσα εισήγηση διερευνάται η μεταστροφή της στάσης απέναντι στο θάνατο, τόσο κοινωνιολογικά, ως προς τους λόγους που οδήγησαν σε αυτή, όσο και πολιτισμικά, ως προς την αποτύπωση αυτής της αλλαγής στη μεταθανάτια φωτογραφία.

Η μεταθανάτια φωτογραφία αποτέλεσε διαδεδομένη και αποδεκτή κοινωνική πρακτική στην Ευρώπη, της Ελλάδας συμπεριλαμβανομένης, και στην Αμερική κατά τη βικτωριανή εποχή (1837-1901), αλλά και αργότερα. Λαμβάνοντας υπόψη πως η στάση απέναντι στο θάνατο παράγεται, κατασκευάζεται και μορφοποιείται από τον εκάστοτε κυρίαρχο λόγο, διαπιστώνεται ότι οι εν λόγω φωτογραφίες, ανάλογα με το ιστορικό, πολιτικό, κοινωνικό και οικονομικό πλαίσιο, διαφοροποιούνται θεματολογικά, ενώ με την πάροδο του χρόνου η φωτογράφιση των νεκρών δείχνει να εκλείπει, καθώς θεωρείται πλέον νοσηρή ως πρακτική. Η μεταβολή αυτή γίνεται κατανοητή στο ευρύτερο συγκείμενο που συγκροτεί η αναδιαμόρφωση της κυρίαρχης κοσμοθεωρίας, καθώς το φαινόμενο του θανάτου γίνεται αντιληπτό μέσα από τη σημασία της αγόρευσης, με τον ιατρικό λόγο, που επικυρώνεται και αναδιανέμεται διαμέσου ενός

¹ 28-4-2017 11:00-12:30 Συνεδρία: *Σ1 Άρνηση ή αποδοχή*; **Ομιλία** 2η: δεν παρουσιάστηκε από αβλεψία τού συντονιστή τού συμποσίου· συγγνώμη και από εδώ. **Άρθρο**: υποβολή 15-2-2017· αποδοχή 7-2-2023· κρίση από ομότεχους (peer review) όχι.

Αν οι **σύνδεσμοι** στην κορυφή αυτής της σελίδας δεν λειτουργούν: > ΠΡΑΚΤΙΚΑ: σελίδα 21: υποσημείωση 6.

Πώς να **αναφέρετε** αυτό το άρθρο: Τσακίρη Μ. «Αποδεκτός και οικείος τότε, ταμπού και απαγορευμένος τώρα: Από τη μεταθανάτια φωτογράφιση στη βικτωριανή εποχή στην απόκρυψη του θανάτου στις σύγχρονες δυτικές κοινωνίες». Στο: «Πότε Πρέπει να Πεθαίνουμε; (ΠΠΠ). Πρακτικά 1ου Διεπιστημονικού Συμποσίου, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 28-30 Απριλίου 2017. ISBN 978-960-233-288-7» Εκδόσεις Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, αποθετήριο "Ολυμπιάς". 7 Απριλίου 2024. Άρθρο Π12: σς 9. <https://olympias.lib.uoi.gr/jspui/handle/123456789/33217> & <http://dx.doi.org/10.26268/heal.uoi.12972>.

² Γεννήθηκε το 1965 στην Αθήνα. Εργάστηκε στο Χρηματιστήριο Αξιών Αθηνών από το 1980 έως το 2014. Είναι απόφοιτος του Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου στην κατεύθυνση “Σπουδές στον Ευρωπαϊκό Πολιτισμό”. Είναι κάτοχος “Μεταπτυχιακού Τίτλου Σπουδών στην Πολιτιστική Διαχείριση” του Τμήματος Επικοινωνίας, Μέσων και Πολιτισμού του Παντείου Πανεπιστημίου, όπου εκπόνησε τη διπλωματική εργασία: “*Η φωτογραφική αναπαράσταση του θανάτου στη βικτωριανή και στη σύγχρονη εποχή: Κοινωνική πρακτική και αισθητικό γεγονός*”: <http://pandemos.panteion.gr/index.php?op=record&lang=el&pid=iid:17095> (πρόσβαση 21-10-2023). maria.maria.ts@gmail.com.

δικτύου θεσμών (ιατρεία, νοσοκομεία, άσυλα), να κατέχει κεντρική θέση (ιατροκοποίηση, νοσοκομειοποίηση). Παράλληλα, η εγκαθίδρυση νέων μηχανισμών εξουσίας και τρόπων ελέγχου του πληθυσμού (ανατομικο-πολιτική του ανθρώπινου σώματος, βιο-πολιτική, βιο-εξουσία) καθιστούν τον θάνατο πολιτικό ζήτημα. Στο πλαίσιο της νεωτερικότητας, ο θάνατος θεωρείται ως αποτυχία και, εν τέλει, ως ήττα της ίδιας της νεωτερικότητας, καθώς η ύπαρξή του καταρρίπτει την πίστη στην απεριόριστη πρόοδο της επιστήμης και στην κυριαρχία της επί της φύσης.

Συνεπακόλουθα, ο θάνατος και το πένθος μετατρέπονται σε ζητήματα ταμπού και απομονώνονται στην απολύτως ιδιωτική σφαίρα. Ανάγοντας το ζήτημα στην πολιτική του διάσταση, η απόκρυψη του θανάτου προστατεύει τις σύγχρονες κοινωνίες από προβλήματα (οικονομικά, μόλυνσης, συναισθηματικής κρίσης, διαταραχής του φυσιολογικού ρυθμού), ενώ σε ατομικό επίπεδο μειώνει την επισφαλή αίσθηση του εαυτού, η οποία δημιουργείται στα νεωτερικά υποκείμενα από την υποχώρηση του θρησκευτικού λόγου (αποχριστιανισμός).

Λέξεις-κλειδιά: *φωτογράφιση νεκρών, βικτωριανή εποχή, οικείος θάνατος, απόκρυψη θανάτου, κυριαρχία επιστήμης, αποχριστιανισμός, απαγορευμένος θάνατος, θρησκευτικό αφήγημα, επιστημονικό αφήγημα, επίγνωση θνητότητας, τελετουργίες θανάτου, ζωή χωρίς νόημα, ζωή με νόημα, στάση απέναντι στον θάνατο, κυρίαρχο αφήγημα, κυρίαρχος λόγος, κυρίαρχη κοινωνιολογική θέση, κυρίαρχη ιστοριογραφική θέση, αποδεκτός θάνατος, κατ' οίκον θάνατος, θάνατος στο σπίτι, μεταθανάτια φωτογραφία, μεταθανάτια μακροζωία, σύγχρονες δυτικές κοινωνίες, απεριόριστη πρόοδος της επιστήμης, θάνατος ταμπού, πένθος ταμπού, ιατροκοποίηση θανάτου, νοσοκομειοποίηση θανάτου, θάνατος στο νοσοκομείο, νοσοκομειακός θάνατος, θάνατος σε μονάδα εντατικής θεραπείας, ιδιωτικός θάνατος, θάνατος κοινωνικό γεγονός, βιοπολιτική, βιοεξουσία, αίσθηση εαυτού, θάνατος πολιτικό ζήτημα, αποτυχία της νεωτερικότητας, ήττα της νεωτερικότητας, κοινωνικός θάνατος, θάνατος κοινωνικού Εγώ, βιολογικός θάνατος, θάνατος σωματικού Εγώ, ευθανασία, δυσθανασία, πού πρέπει να πεθαίνουμε, ΠύΠΠ, πότε πρέπει να πεθαίνουμε, ΠΠΠ.*

Accepted and Familiar Then, Taboo and Forbidden Now: From Postmortem Photographing in the Victorian Era into Concealment of Death in Modern Western Societies ³

Maria G. Tsakiri ⁴

Panteion University of Social and Political Sciences, Athens, Greece

Summary

The dominant sociological and historiographical position holds that death, while it was familiar and socially acceptable in the past, constitutes now a matter of taboo and prohibition in modern Western societies. In this presentation, the change of attitude towards death is explored, both

³ 28-4-2017 11:00-12:30 Session: *P1 Denial or acceptance?* **Speech** 2: not presented due to an oversight by the symposium coordinator; we apologize. **Paper**: submitted 15 Feb 2017· accepted 7 Feb 2023· no peer reviewed. If the **links** at the top of the first page do not work: > Top of the 1st page: PROCEEDINGS: page 22: footnote 10.

Cite this article: Tsakiri M. «Accepted and Familiar Then, Taboo and Forbidden Now: From Postmortem Photographing in the Victorian Era into Concealment of Death in Modern Western Societies». In: «*When Should We Die?* (WnSWD). *Proceedings of the 1st Interdisciplinary Symposium, University of Ioannina, Greece, April 28-30, 2017*. ISBN 978-960-233-288-7» University of Ioannina Publications, Olympias repository. April 7, 2024. Paper P12: ps 9. <https://olympias.lib.uoi.gr/jspui/handle/123456789/33217>. <http://dx.doi.org/10.26268/heal.uoi.12972>.

⁴ She was born in 1965 in Athens. She worked at the Athens Stock Exchange from 1980 to 2014. She is a graduate of the Hellenic Open University majoring in "Studies in European Culture". She holds a "Master's Degree in Cultural Management" from the Department of Communication, Media and Culture of Panteion University, where she prepared the postgraduate thesis: "*The photographic representation of death in the Victorian and the modern era: social practice and art*": <http://pandemos.panteion.gr/index.php?op=record&lang=el&pid=iid:17095> (accessed 21-10-2023). maria.maria.ts@gmail.com.

sociologically, in terms of the reasons that led to it, and culturally, in terms of capturing the change in postmortem photography.

Posthumous photography became a widespread and accepted social practice in Europe – Greece included – and in America during the Victorian era (1837-1901), but also later. Taking into account that the attitude towards death is produced, constructed, and shaped by the each time prevailing discourse, it is found that the photographs in question vary thematically, depending on the historical, political, social and economic context, while over time the photography of the dead seems to be dying out, as it is now considered morbid as a practice. This change can be understood in the wider context of the reshaping of the dominant worldview, as the phenomenon of death is perceived through the importance of the discourse, with the medical one, that is validated and redistributed through a network of institutions (physician's offices, hospitals, asylums), to occupies a central position (medicalization, hospitalization). At the same time, the establishment of new mechanisms of power and ways of controlling the population (anatomical-politics of the human body, bio-politics, bio-power) make death a political issue. In the context of modernity, death is seen as a failure and, ultimately, as a defeat of modernity itself, as its existence undermines the belief in the unlimited progress of science and its dominance over nature.

Consequently, death and mourning become taboo issues and are isolated in the strictly private sphere. Reducing the issue to its political dimension, the concealment of death protects modern societies from problems (economic, infection, emotional crisis, disruption of the physiological rhythm), while at the individual level it reduces the precarious sense of self, which is created to modern humans by the retreat of the religious discourse (de-Christianization).

Keywords: photography the dead, Victorian era, intimate death, dominance of science, concealment of death, dechristianization, forbidden death, death a political issue, religious narrative, scientific narrative, fatality awareness, mortality awareness, meaningless life, meaningful life, attitude towards death, dominant narrative, dominant discourse, dominant sociological position, dominant historiographical position, death rituals, acceptable death, domestic death, death at home, postmortem photography, postmortem longevity, modern western societies, unlimited progress of science, taboo death, taboo mourning, medicalization of death, hospitalization of death, death in hospital, hospital death, death in intensive care unit, private death, death a social event, biopolitics, biopower, sense of self, failure of modernity, defeat of modernity, social death, death of social Ego, biological death, death of physical Ego, eufhanassía, euthanasia, dysthanassía, where should we die, WnSWD, when should we die, WnSWD.

1. Ο θάνατος ως κοινωνικό γεγονός

Ο θάνατος, πέρα από τις αδιαμφισβήτητες βιολογικές του διαστάσεις, αποτελεί κοινωνικό γεγονός. Οι τελετουργίες και οι στάσεις απέναντι στο θάνατο αποτελούν κοινωνικές πρακτικές και κατασκευές, οι οποίες μορφοποιούν με συγκεκριμένο κάθε φορά τρόπο το τέλος της ανθρώπινης ύπαρξης. Η επίγνωση της θνητότητας διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο στην εξήγηση κρίσιμων πλευρών της κοινωνικής και πολιτισμικής οργάνωσης των κοινωνιών, οι οποίες αναπτύσσουν τρόπους μετατροπής της από συνθήκη αδυνατότητας μιας ζωής χωρίς νόημα, σε μείζονα πηγή νοήματος της ζωής.

Η ιστορική, χωροχρονικά προσδιορισμένη, στάση απέναντι στο θάνατο παράγεται, κατασκευάζεται και μορφοποιείται από τον εκάστοτε κυρίαρχο λόγο και, συνεπώς, οι αλλαγές στις στάσεις απέναντι στο θάνατο οφείλονται σε αυτήν ακριβώς τη μεταστροφή του κυρίαρχου λόγου.

Η κυρίαρχη αντίληψη, τόσο στην κοινωνιολογία όσο και στην ιστοριογραφία, είναι πως ο θάνατος, που στο παρελθόν ήταν οικείος και κοινωνικά αποδεκτός, σήμερα είναι πλέον ταμπού στις δυτικές κοινωνίες, ένα ζήτημα αποθνημένο και απαγορευμένο. Καθώς η φωτογραφία είναι τεκμήριο των αντιλήψεων του παρελθόντος, και καθώς η δημιουργία των εικόνων επηρεάζεται από την κρατούσα ιδεολογία, χρησιμοποιώ την πρακτική της μεταθανάτιας φωτογραφίας και τις μεταμορφώσεις της για να δείξω τη μεταστροφή των στάσεων απέναντι στο θάνατο στη μετάβαση από τον 19ο στον 20ο αιώνα. Έτσι, θα διερευνήσω από κοινωνιολογική και ιστοριογραφική σκοπιά τους λόγους που οδήγησαν στη μεταστροφή αυτή, αλλά και τις συνέπειές της.

Οι αλλαγές στη στάση απέναντι στο θάνατο δεν συντελέστηκαν κατά τον 19ο αιώνα, τον οποίο και εξετάζουμε, αλλά εξελίχθηκαν αργά διαμέσου των αιώνων. Ήδη από τον 17^ο εγκαινιάζεται ο εξορθολογισμός και η απομάγευση της κοινωνίας, ενώ κατά τον 18^ο εγκαταλείπεται η αντίληψη που αντιμετώπιζε τον θάνατο ως φυσικό νόμο. Ο νέος λόγος περί θανάτου, που συγκροτείται σταδιακά, θεμελιώνεται στην εξύμνηση των δυνάμεων της ζωής και της πίστης στη φυσική ισορροπία. Όμως, η αντίληψη πως η ζωή είναι απόλαυση και ο θάνατος ένα στιγμιαίο συμβάν – μια αντίληψη που αναβιώνει την παράδοση των Επικούρειων και των Στωϊκών – συγκρούστηκε με την Εκκλησία που στηριζόταν στον φόβο του εκείθεν. Έτσι, ο θάνατος αντιμετωπίζεται σαν φυσικό φαινόμενο και όχι σαν τιμωρία. Αποκολλάται από τη θρησκεία και συνδέεται με τις νέες δομές που βγαίνουν στο προσκήνιο – την οικογένεια, την ομάδα, την κοινωνία, το έθνος-κράτος. Ανάμεσά τους, η οικογένεια κατέχει τα πρωτεία.

Η ρομαντική και μεταρομαντική ευαισθησία γενικεύεται τον 19^ο αιώνα, και οδηγεί στη λατρεία του θανάτου, παράλληλα με τη θλίψη για τη ρήξη του αισθηματικού δεσμού με το αγαπημένο άτομο, όπως αυτή εκφράζεται στην πολιτιστική παραγωγή της εποχής. Το φτερούγισμα της ψυχής και το μεταθανάτιο σμιζίμο σε έναν άλλο κόσμο γίνονται κοινοί τόποι και διαδίδονται ευρύτατα. Παράλληλα το νεκρό σώμα ντύνεται, κρύπτεται, κλείνεται σε φέρετρα και επαφίεται στα χέρια των ειδικών. Σταδιακά η διαδικασία εμπορευματοποιείται και η διαχείριση του νεκρού περνά στις Αρχές.

2. Η φωτογράφιση του θανάτου

Σε αυτά τα συμφοραζόμενα ο θάνατος και η φωτογραφία συνδέθηκαν ιστορικά από τα μέσα του 19ου αιώνα. Η δαγγεροτυπία έκανε οικονομικά προσιτή την απεικόνιση, και επέτρεψε στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα (αλλά και στις ανώτερες τάξεις) να αγοράσουν μία ανάμνηση, δεδομένου ότι η μεταθανάτια φωτογραφία ήταν συχνά ο μόνος τρόπος που είχε η οικογένεια για να θυμάται τη μορφή του προσφιλούς νεκρού. Η ιδιαίτερη ικανότητα της φωτογραφίας να μετατρέπει το σώμα σε αντικείμενο, τη συνδέει ευθέως με το θάνατο, ενώ θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε πως όλες οι φωτογραφίες αποτελούν υπομνήσεις θανάτου (*memento mori*).

Η πρακτική της μεταθανάτιας φωτογραφίας αποτέλεσε διαδεδομένη και αποδεκτή κοινωνική συνήθεια τόσο στην Ευρώπη – της Ελλάδας συμπεριλαμβανομένης – όσο και στην Αμερική κατά τη βικτωριανή εποχή (1837-1901). Οι μεταθανάτιες φωτογραφίες ανάλογα με το ιστορικό, πολιτικό, κοινωνικό και οικονομικό πλαίσιο, διαφοροποιούνται ως προς την αποτύπωση του κυρίου θέματος. Σε εκείνες της πρώτης περιόδου επικρατεί η φωτογραφική σύμβαση του **τελευταίου ύπνου**, που περιλαμβάνει κοντινές λήψεις του προσώπου του θανόντα που συνάδει με την κρατούσα άποψη πως ο θάνατος είναι ένας ήρεμος ύπνος (Παράρτημα, εικόνες 1-4). Στις εικόνες αυτές ανιχνεύεται η επίδραση της ρομαντικής σκέψης και σε κάθε περίπτωση επιχειρείται να θολωθεί η διαφορά μεταξύ ύπνου και θανάτου. Η εμπορευματοποίηση του θανάτου καθώς και η ανάληψη της διαχείρισης των νεκρών από το κράτος απομακρύνει τη φωτογραφική μηχανή από τον θανόντα και περιλαμβάνει και το **φέρετρο** (Παράρτημα, εικόνα 5). Η ανάδειξη της σημασίας της οικογένειας διευρύνει το φωτογραφικό κάδρο ώστε να συμπεριλάβει και τους **πενθούντες** συγγενείς, ενώ καθώς ο αιώνας προχωρά, τόσο ο νεκρός γίνεται λιγότερο ορατός και η έμφαση δίνεται στο κοινωνικό γεγονός της κηδείας (Παράρτημα, εικόνα 6). Γύρω στο 1900 η φωτογράφιση των νεκρών φαίνεται πως εκλείπει και, καθώς αλλάζουν οι στάσεις απέναντι στο θάνατο, θεωρείται πλέον **νοσηρή**.

Η μεταβολή αυτή επισυμβαίνει στο πλαίσιο της αναδιαμόρφωσης της κυρίαρχης κοσμοθεωρίας, καθώς ο θάνατος καθίσταται γνωστικό αντικείμενο και γίνεται πλέον αντιληπτός μέσα από τη σημασία της **αγόρευσης**. Μια σειρά λόγων, όπως ο πολιτικός, ο θρησκευτικός, ο νομικός ή ο ιατρικός έχουν το δικαίωμα να ομιλούν για το συγκεκριμένο ζήτημα και να το περιβάλλουν με αντίστοιχες κοινωνικές πρακτικές. Κεντρική θέση σε αυτούς τους λόγους κατέχει ο ιατρικός λόγος, που επικυρώνεται και αναδιανέμεται διαμέσου ενός δικτύου θεσμών (ιατρεία, νοσοκομεία, άσυλα). Ταυτόχρονα οι συνθήκες της σύγχρονης αστικής ζωής και η εξέλιξη της ιατρικής οδηγούν στην ιατροποίηση και νοσοκομειοποίηση του θανάτου με αποτέλεσμα την μετάβαση από τον κατ' οίκον στο νοσοκομειακό θάνατο.

Παράλληλα αλλάζει ο τρόπος που αντιλαμβάνεται η κοινωνία το νεκρό σώμα. Από τη μια μεριά καταγράφεται η απώλεια της οικειότητας με το νεκρό σώμα. Από την άλλη, καθοριστική είναι και η υποχώρηση της κυρίαρχης χριστιανικής πίστης, και η κλιμάκωση του υλισμού και της ατομικότητας.

Το ζωντανό σώμα, που κάποτε αντιμετωπιζόταν ως όχημα για την ψυχή, τώρα κατέχει κεντρική σημασία στην κατασκευή του εαυτού. Το νεκρό σώμα είναι το σημάδι της απώλειας του εαυτού και της απώλειας της ατομικότητας, η υλική πραγματικότητα του θανάτου. Ως εκ τούτου, το **πτώμα** έχει αποσταθεροποιητικές επιπτώσεις, αποτελεί απειλή για την ταυτότητα, το σύστημα και την τάξη.

3. Ο θάνατος θεωρείται σήμερα αποτυχία

Τέλος στο πλαίσιο της νεωτερικότητας, ο θάνατος θεωρείται ως **αποτυχία** και, εν τέλει, ως ήττα της ίδιας της νεωτερικότητας, καθώς η ύπαρξή του καταρρίπτει την πίστη στην απεριόριστη πρόοδο της επιστήμης και στην κυριαρχία της επί της φύσης. Ο θάνατος φαντάζει σκάνδαλο σε έναν κόσμο που όλο και περισσότερο σχεδιάζεται και ελέγχεται από το Λόγο. Συνεπακόλουθα, ο θάνατος και το πένθος αποσύρονται από τις κύριες περιοχές της μοντέρνας ζωής και απομονώνονται στην απολύτως ιδιωτική σφαίρα.

Η θέση αυτή δείχνει να κρύβει μια **αντίφαση** καθώς ο θάνατος κατακλύζει την δημόσια σφαίρα υπό τη μορφή ειδήσεων, καταστροφών, ατυχημάτων, κινηματογραφικών ταινιών. Επιπλέον καλλιτέχνες φωτογραφίζουν νεκρούς, είτε θύματα βίαιων θανάτων είτε σώματα στο νεκροτομείο, ώστε οι φωτογραφίες τους να καταναλωθούν ως αισθητικό γεγονός (Παράρτημα, εικόνες 7-9). Στην πραγματικότητα όμως δεν υπάρχει καμία αντίφαση καθώς πρόκειται πάντα για το θάνατο των **άλλων**, για την αποπροσωποποίηση και αισθητικοποίηση του γεγονότος του θανάτου σε μαζικό επίπεδο. Στην αισθητική αναπαράσταση υπάρχει θάνατος αλλά δεν είναι ο δικός μας και μας επιτρέπει να καταστείουμε το φόβο μας για το θάνατο επειδή ακριβώς συμβαίνει σε ένα άλλο σώμα σαν εικόνα.

Κάθε κοινωνία αναπτύσσει διάφορους τρόπους για να αντιμετωπίσει το γεγονός πως η ζωή έχει ένα τέλος. Η αρχαιότερη και πιο συνηθισμένη μορφή της προσπάθειας είναι η **μυθοποίηση** του θανάτου, μέσω της ιδέας ότι η ζωή των νεκρών συνεχίζεται στον Άδη, στην κόλαση ή στον παράδεισο. Στο παρελθόν οι θεσμοθετημένες συλλογικές φαντασιώσεις που εγγυούνταν την ατομική αθανασία είχαν την εξέχουσα θέση και το ειδικό βάρος που τους έδινε η ιδρυματοποίηση, γεγονός, που καθιστούσε σχεδόν αδύνατο να αναγνωρίσει κάποιος αυτές τις έννοιες ως φαντασιώσεις.

Καθώς οι συλλογικές αυτές φαντασιώσεις υποχωρούν και ο θρησκευτικός λόγος καθίσταται ένας λόγος μεταξύ πολλών άλλων, οι σύγχρονες δυτικές κοινωνίες επιχειρούν να αποδομήσουν τη θνητότητα με διαφορετικούς τρόπους. Επιχειρούν να οδηγήσουν στη λήθη την υπαρξιακή ανησυχία μέσα από την καθημερινή ενασχόληση με την υγεία. Η ιατρική, μέσα από πολυάριθμες μάχες ενάντια σε συγκεκριμένες ασθένειες και άλλες απειλές για την υγεία, οι οποίες ωστόσο είναι δυνητικά αναστρέψιμες, επιδιώκει να καταστήσει το θάνατο ένα μακρινό ορίζοντα. Η καταπολέμηση του θανάτου παραμένει χωρίς νόημα αλλά η καταπολέμηση των **αιτίων** του μετατρέπεται σε νόημα της ζωής. Η άρνηση της ηλικίας καλλιεργείται στην τάση για την επέκταση της ζωής, η οποία ελπίζει να εξαφανίσει το θάνατο. Ο τρόμος της ηλικίας πηγάζει όχι από τη λατρεία της νεότητας αλλά από τη λατρεία του εαυτού.

Μια επιπλέον στρατηγική αποδόμησης αποτελεί η αποθέωση της στιγμής και της ευτυχίας καθώς είναι πια παραδεκτό πως η ζωή είναι ευτυχισμένη ή τουλάχιστον θα πρέπει να δείχνει πως είναι. Η δημόσια έκφραση της **θλίψης** αποτελεί αμαρτία απέναντι στο συλλογικό καθήκον για ευτυχία, την αναθεωρεί και απειλεί να επιφέρει την απώλεια νοήματος της ίδιας της κοινωνίας. Η κατάσταση πένθους και μελαγχολίας αποτελεί επιπλέον ρήξη με την πραγματικότητα που δεν χρειάζεται ψυχικές φορτίσεις, οι οποίες προκαλούν τη διατάραξη της ισορροπίας των κοινωνικών σχέσεων. Η θλίψη, η απελπισία, η απομόνωση του πενθούντα, και κυρίως η απραξία του αλλοιώνουν την μορφή της πραγματικότητας, υποσκελίζοντας την αύξηση του παραγωγικού πλούτου. Η μόνη λύση που απομένει είναι το μοναχικό πένθος σαν μια μορφή αυνανισμού.

4. Ο θάνατος και το πένθος αντιμετωπίζονται με σεμνοτυφία

Ο θάνατος και το πένθος αντιμετωπίζονται με την ίδια **σεμνοτυφία** όπως οι σεξουαλικές ορμές πριν από έναν αιώνα, ως ταμπού. Ο θάνατος κατά την ίδια εποχή δεν αποτελούσε μυστήριο και σπανίως βρίσκονταν άνθρωπος που να μην είχε παραστεί σε ένα τουλάχιστο πραγματικό θάνατο. Ενώ πλέον η συνουσία μπορεί να ονομάζεται, ο θάνατος ως φυσική διαδικασία έγινε περισσότερο ακατονόμαστος. Έτσι δεν χρησιμοποιείται η κυριολεξία, το ρήμα πέθανε, αλλά συνήθως ένας ευφημισμός, όπως ‘έφυγε’, ‘αναπαύθηκε’, ‘τον χάσαμε’. Ακόμα και ο καρκίνος ονομάζεται η επάρατος νόσος.

Η έννοια της *«απόθησης του θανάτου»* σε ατομικό επίπεδο, με τη σημασία που της απέδιδε ο Freud, οδηγεί σε ένα από τα σοβαρότερα προβλήματα της εποχής μας - την αδυναμία να δώσουμε στους ετοιμοθάνατους τη βοήθεια και την αγάπη που έχουν μεγαλύτερη ανάγκη, όταν χωρίζονται από άλλα ανθρώπινα όντα, μόνο και μόνο επειδή ο θάνατος του άλλου είναι μια υπενθύμιση του δικού μας. Το θέαμα ενός **ετοιμοθάνατου** κλονίζει τις αμυντικές φαντασιώσεις που οι άνθρωποι έχουν την τάση να υψώνουν σαν ένα τείχος ενάντια στην ιδέα του δικού τους θανάτου. Η απόθεση του θανάτου βέβαια έρχεται από τα βάθη του παρελθόντος. Κατά μία έννοια ο βασικός μηχανισμός απόθησης της επίγνωσης της θνητότητας υπήρξε ο πολιτισμός σαν μια διαρκής προσπάθεια νοσηματοδότησης της ανθρώπινης ζωής, και ταυτόχρονα ως μια προσπάθεια απόθησης της επίγνωσης πως αυτό το νόημα είναι εξαιρετικά εύθραυστο.

Προφανώς τα ατομικά αυτά προβλήματα συμβαδίζουν με ειδικά κοινωνικά προβλήματα. Η έννοια της απόθησης σε αυτό το επίπεδο έχει διαφορετική σημασία. Οι μεταβολές στην κοινωνική συμπεριφορά είναι αποτέλεσμα της γενικότερης πολιτισμικής ώσμωσης. Στην πορεία της ώσμωσης περιορίζονται όλα τα βασικά, ζωώδη, στοιχεία της ανθρώπινης ζωής και επενδύονται, ανάλογα με τις σχέσεις εξουσίας, με αισθήματα ντροπής και παραμερίζονται από τη δημόσια κοινωνική ζωή. Η μακροπρόθεσμη αλλαγή της συμπεριφοράς προς τους θνήσκοντες βρίσκει την εξήγησή της σε αυτή την εξέλιξη. Για τους θνήσκοντες αυτό σημαίνει ότι και αυτοί μεταφέρονται στα παρασκήνια, απομονώνονται και βιώνουν τον **κοινωνικό** θάνατο πριν τον βιολογικό.

Η μοναξιά των θνήσκόντων επιβαρύνεται με την ανηλικότητα ενός εξαρτημένου και παθητικού ασθενούς που έχει στερηθεί το δικαίωμα να διαχειριστεί ή να κατευθύνει ο ίδιος τον θάνατό του. Η μετάβαση από τον κατ’ οίκον θάνατο στο νοσοκομειακό θάνατο συντείνει στην αποπροσωποποίηση του **καταληκτικού** ασθενή και υπονομεύει την προσπάθειά του να διατηρήσει τη θέση του έγκυρου συνομιλητή ιδιαίτερα στην επιθανάτια κλίνη. Το ζήτημα της ευθανασίας έχει αποβεί ένα από τα μεγάλα ηθικά προβλήματα της εποχής μας. Ένα από τα μείζονα ερωτήματα είναι ως ποιο σημείο το καθήκον παράτασης της ζωής επιβάλλεται ασυζητητί προκειμένου για τον ανίατο ψυχορραγούντα ο οποίος ορισμένες φορές υποφέρει από αβάσταχτους πόνους.

5. Προειδοποίηση

Κλείνοντας θα ήθελα να επισημάνω τον κίνδυνο της εξιδανίκευσης ενός ρομαντικού παρελθόντος κατά το οποίο οι άνθρωποι πέθαιναν στο σπίτι και παρουσία των οικείων τους. Πράγματι, σε μεγάλο βαθμό δεν μπορούσε να γίνει διαφορετικά, ενώ ο θάνατος ήταν συχνά επώδυνος καθώς οι δυνατότητες ελάφρυνσης των πόνων που τον συνόδευαν ήταν ελάχιστες. Ακόμη και σήμερα η ιατρική δεν έχει προχωρήσει αρκετά ώστε να εξασφαλίσει ένα ανώδυνο θάνατο για τον καθένα. Η πρόοδος όμως είναι αρκετά μεγάλη για να επιτρέψει έναν πιο ειρηνικό θάνατο για πολλούς ανθρώπους που σε προηγούμενους αιώνες θα είχαν πεθάνει σε φοβερή αγωνία.

Τέλος, παρά την ανάδυση της παρηγορητικής ιατρικής και την αύξηση του ακαδημαϊκού ενδιαφέροντος για το θάνατο, η απόκρυψη παραμένει, καθώς η αδυναμία εύρεσης μιας κοινής γλώσσας που να διαπραγματεύεται τη θνητότητα είναι το αντίτιμο που εμείς, οι κάτοικοι του σύγχρονου κόσμου, πληρώνουμε για την πολυτέλεια μιας ζωής από την οποία έχει εξορκιστεί το φάσμα του θανάτου.

Συγκρουόμενα συμφέροντα: Δεν υπάρχουν.

Βιβλιογραφία

Κατάλογος 75 βιβλιογραφικών παραπομπών και 4 διαδικτυακών πηγών στις σελίδες 77-81 τού: Τσακίρη Μαρία Γ. *Η φωτογραφική αναπαράσταση του θανάτου στη βικτωριανή και στη σύγχρονη εποχή: Κοινωνική*

πρακτική και τέχνη. Διπλωματική εργασία. Πάντειο Πανεπιστήμιο. Τμήμα Επικοινωνίας, Μέσων και Πολιτισμού. Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών "Πολιτιστική Διαχείριση". 2016. Σελίδες 92.
<http://pandemos.panteion.gr/index.php?op=record&pid=iid:17095&lang=en> (πρόσβαση 21-10-2023).

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Μεταθανάτιες Φωτογραφίες

Φωτογραφία 1. Βλ. και εικόνες 3-5 στο Τσακίρη (2016).

Φωτογραφία 2. Φωτογραφία (16-12-1861) του Πρίγκιπα Αλβέρτου στο νεκρικό κρεβάτι στο Μπλε Δωμάτιο, στο Κάστρο του Ουίνδσορ, τραβηγμένη από το αριστερό πλάγιο, με ένα στεφάνι στο κεφαλάρι πάνω από το κεφάλι του Πρίγκιπα. Πηγή: Τσακίρη (2016).

Φωτογραφίες 3-4. *Η φωτογραφική σύμβαση του τελευταίου ύπνου*. Κοντινές λήψεις του προσώπου του νεκρού. Επιχειρείται είτε να θλωθεί η διαφορά μεταξύ θανάτου και ύπνου είτε να δοθεί επίφαση ζωής. Θρησκευτικά σύμβολα ή παιχνίδια. Βλ. και εικόνα 4 στο Τσακίρη (2016).

Φωτογραφία 5. **Εμπορευματοποίηση**. Απομάκρυνση της φωτογραφικής μηχανής από το πρόσωπο του θανόντα· φέρετρο· ανθοσυνθέσεις. Βλ. και εικόνα 6 στο Τσακίρη (2016).

Φωτογραφία 6. Στην αυλή του οικογενειακού σπιτιού πριν την κηδεία της Ελένης Παπασημακοπούλου. Αθήνα, 1933. Ανάδειξη της σημασίας της οικογένειας, Διεύρυνση του φωτογραφικού κάδρου ώστε να συμπεριλάβει και τους πενθούντες συγγενείς, Ο νεκρός γίνεται λιγότερο ορατός και η έμφαση δίνεται στο κοινωνικό γεγονός της κηδείας. Μετά το 1900, αλλάζουν οι στάσεις απέναντι στο θάνατο και η μεταθανάτια φωτογράφιση θεωρείται πλέον νοσηρή.

Φωτογραφίες 7-8. Αποπροσωποποίηση και αισθητικοποίηση του γεγονότος του θανάτου σε μαζικό επίπεδο.

Φωτογραφίες 9-10. Καλλιτέχνες φωτογραφίζουν νεκρούς ώστε οι φωτογραφίες τους να καταναλωθούν ως αισθητικό γεγονός. Πηγή: Τσακίρη (2016).

Φωτογραφία 11. Καταστροφές / βίαιοι θάνατοι. Πηγή: Τσακίρη (2016).